Eemland

9

het lege land

'Het grootse vergezicht, waarvan de lof niet licht uitbundig genoeg kan worden gezongen. Het is te hopen, dat de schennis van palen en draden hier niet verder door zal dringen, juist deze grootse ruimten zijn tevens toch ook weer gevoelig, makkelijk te schenden. Rechts dit uitzicht, met het monumentale kerkgebouw van Eemnes-binnen, voornaamste onderdeel van de zeer schaarse bebouwing aan deze zijde. Links de oude hoeven, de hoge toren en het schilderachtige dorpshoekje daaromheen van Eemnes-buiten.'

ds. A.L. Broer, *Het witte Huis in 't Groen*, 1948.

KARAKTERISTIEK

Kenmerkend voor Eemland is het open, vrijwel lege polderland, dat het resultaat is van de eeuwenlange strijd tegen het zeewater; dit in contrast met het gesloten bosrijke stuwwallenlandschap van de Heuvelrug aan de zuid- en westzijde. De openheid zet zich door in het Gooimeer/Eemmeer en in zuidelijk Flevoland. De Eem met zijn dijken snijdt als een wig door dit lege land.

Het overstromingsgebied van de voormalige Zuiderzee liep vanaf de Utrechtse Heuvelrug tot voorbij Harderwijk. Een unieke serie waaien langs de Eem getuigt van de vele dijkdoorbraken. Om aan de invloed van de zee te ontkomen, verschansten de bewoners zich achter de Wakkerendijk en gingen ze wonen op hoger gelegen plekken, zoals het planmatig aangelegde vestingstadje Bunschoten. Spakenburg herinnert met zijn botterhaven aan de visserij op de voormalige Zuiderzee. Bij Eembrugge liggen de resten van Huis ter Eem, eens een strategisch belangrijk bisschoppelijk kasteel.

Vanaf omstreeks 1250 tot ver in de 17de eeuw is het gebied stapsgewijs noordwaarts bedijkt en ontgonnen in lange, oost-west lopende stroken in vrije opstrek. Dit heeft een helder kavelpatroon opgeleverd met lange vergezichten over een land dat nog altijd leeg is. Na 1960 zijn de A1 en de A27 aangelegd, is Amersfoort naar het noorden uitgebreid en zijn Bunschoten en Spakenburg naar elkaar toe gegroeid.

HOOFDSTRUCTUUR

- Openheid in contrast met de beboste Heuvelrug.
- Oost-west opstrekkende verkaveling met kadenpatroon en noord-zuid assen.
- Eem met serie waaien langs de dijken.
- Wakkerendijk als eenzijdig lint.
- Bunschoten als planmatige, onvoltooide stad.
- Spakenburg als Zuiderzeevissersplaats.
- Strategische plek: Huis ter Eem bij Eembrugge.

GESCHIEDENIS

Tot 1000 • Verborgen verleden van de Eemvallei

Samen met de Gelderse Vallei is Eemland ontstaan door de inslijtende werking van een landijstong tijdens de voorlaatste IJstijd, zo'n tweehonderdduizend jaar geleden. Aan de zuid-westelijke rand heeft het ijs door opstuwing gezorgd voor het ontstaan van de hogere stuwwallen van 't Gooi en de Heuvelrug. Door afsmelting van het ijs heeft zich vervolgens het bekken van het Almere, de voorloper van de Zuiderzee, gevormd. Tijdens de laatste IJstijd, een kleine 50.000 jaar geleden, had de wind vrij spel over de bevroren bodem en veroorzaakte zo de vorming van zandduinen. Vooral in de overgangszone naar de stuwwal ontstonden zo rijen van lage dekzandruggen.

Vervolgens brak 10.000 jaar geleden een warmere periode aan. Hogere delen, zoals het Hooge Land ten noorden van Amersfoort, raakten begroeid en bewoond. In het lagere Eemland ontstond veenvorming en in het noorden zeeklei-afzettingen.

Boven • Lucht en land in Eemland.
Links • Eemland met de waaien in de zomerkade en de Eem slingerend naar het Eemmeer. Op de voorgrond de Eemnesservaart uit 1589.

Vanuit de Veluwe zochten veenriviertjes een uitweg naar de Zuiderzee. Bij Amersfoort kwamen deze samen in de Eem, de enige rivier die zijn oorsprong heeft in ons land. Toen Karel de Grote in 777 de wildernissen rond Amersfoort, Hoogland en Soest schonk aan de Sint Maartenskerk in Utrecht was er van een rivier nog geen sprake, hooguit een veenstroompje met onvaste bedding door een moeras. Daarnaast moet er nog een tweede riviertje in zuid-noordrichting gestroomd hebben, ter plaatse van de huidige Veenestraat-Spakenburger Gracht. In oost-westrichting waterden enkele andere veenstroompjes op de Eem uit: de Zeldertsche Wetering en de Duister Wetering, die oorspronkelijk de Haarsaterdrecht heette. Mogelijk liep ook langs de Looijdijk een veenriviertje. Langs deze stroompjes en in het Eemdal ontstonden door afzetting series rivierduinen als kleine opduikingen in het landschap. Bunschoten (schoten = beboste hoek zandgrond) heeft van een grote zandopduiking gebruik gemaakt, wat de ovale omtreksvorm ervan verklaart.

Vanaf omstreeks zesduizend jaar geleden zijn op de rivierduinen en op dekzandruggen bewoningsporen aangetroffen in de vorm van vuursteenvoorwerpen. Tweeduizend jaar later had stijging van de zeespiegel de situatie echter zodanig verslechterd, dat men niet meer op de rivierduinen kon wonen. Alleen in het zuiden van het Eemdal en op de aangrenzende hogere gronden kon toen nog gewoond worden. De rest van het gebied bestond grotendeels uit een leeg en onbewoond veenmoeras. Door de veen-kleivorming zijn de mogelijke archeologische resten vrijwel volledig aan het oog onttrokken. Langs de randen van de dekzandruggen ten noorden van Amersfoort (Emiclaer) zijn diverse huisplattegronden uit de ijzertijd blootgelegd.

Vanaf de 9de eeuw vond op het Hooge Land ontginning plaats in onregelmatige, blokvormige percelen. Vanaf de hoge grond en rond de zandeilandjes werden in de loop van de 10de en 11de eeuw kleine stukjes moeras ontgonnen. De meeste oude, veelal omgrachte boerderijplaatsen liggen op de zandkoppen aan de rand van het Eemmoeras: Coelhorst, Hogerhorst, Krachtwijk, Hamelenberg, Netelenberg, Wolkenberg, Grimmestein en Bloemberg. Bijna al

De monding van de Eem met het gehucht Eemdijk. Op de voorgrond de vanuit de Eem getrokken opstrekkende strookverkaveling en de nieuwe, tijdens de ruilverkaveling gegraven Bloklandswetering.

deze geïsoleerde ontginningen behoorden aan het vrouwenklooster in Elten bij Emmerik, dat in 968 werd gesticht en ook in 't Gooi veel bezit had. Het Eemmoeras zou nog toen wel eens veel natter geweest kunnen zijn dan gedacht: een ondiepe zee met eilandjes die misschien zelfs tot het latere Amersfoort reikte. Want nog in 1428 claimde het stadsbestuur van Amersfoort dat het recht had op de Eem 'soo verre men een witte swaen in see conde sien'.

1000-1600 • Het lege land van de vrije opstrek

Van oudsher heeft de Eem gezorgd voor de afwatering van de Gelderse Vallei naar de Zuiderzee. Overstromingen vanuit deze binnenzee hebben tot in de 20ste eeuw de inrichting van het gebied bepaald.

De Eemmond liep aanvankelijk vanaf Eembrugge breed uit in het Almere. Deze voorloper van de Zuiderzee bestond uit diverse meren, verbonden door kreken en gescheiden door hogere veenruggen. Na de Allerheiligenvloed van 1170, toen het water zelfs de stad Utrecht bereikte en de Sint-Nicolaasvloed van 1196 werden de veenruggen weggeslagen en ontstond de Zuiderzee. Toen Friesland en West-Friesland tijdens de Sint-Luciavloed van 1287 definitief van

Coelhorst en de liniewal van de Grebbelinie op het hoge land ten noorden van Amersfoort.

elkaar gescheiden werden, was de vorming van de Zuiderzee voltooid. Afwatering naar de nu open zeeverbinding werd beter. De waterstand was meer onderhevig aan eb en vloed vanuit de Noordzee en was ook wat gedaald. Langs de kust vielen de moerassen droog. Dit nieuw gewonnen land (aanwas) werd aangeduid als de 'meden' of de 'maatlanden': natte gebieden die alleen geschikt waren als hooiland. De nieuwe situatie stimuleerde de Utrechtse bisschop, sinds de 10de eeuw eigenaar van het vroegmiddeleeuwse gouw Flehite (flee = vlakte of vallei), de ontginning van het gebied grootschalig ter hand te nemen. Zoals gebruikelijk werd ook hier een rivier, de Eem, als vertrekpunt van de ontginningen genomen. We zien daarbij twee bewegingen: het in vrije opstrek steeds verlengen van de strookvormige percelen van de Eem af en het noordwaarts opschuiven van de ontginningseenheden, totdat tegen het einde van de 16de eeuw de Zuiderzee werd bereikt. De vrije opstrekontginning is te vergelijken met die van het Vechtplassengebied, maar geeft een 'golvender' patroon door de bochtige Eemoevers. Vanwege het overstromingsgevaar bezit Eemland bovendien nagenoeg geen bewoningsassen. Niet voor niets werd Eemland in de 17de eeuw de 'Leege Landen' genoemd.

Ten oosten van de Eem

Polders De Slaag en Eemland waren de eerste, lokaal georganiseerde, ontginningsblokken. De deels nog blokvormige ontginningen van De Slaag werden begrensd door de Slaagseweg, die via de Coelhorsterweg de oude verbinding naar Den Ham vormde. De Vuydijk was de scheiding met het Hooge Land, de Zeldertsche Wetering (nu Wijde Wetering) die met de polder Eemland. De gekromde strookverkaveling van Eemland eindigde op de Achtereemlandsche Wetering en had de Neerduister Wetering als noordelijke zijgrens. Om

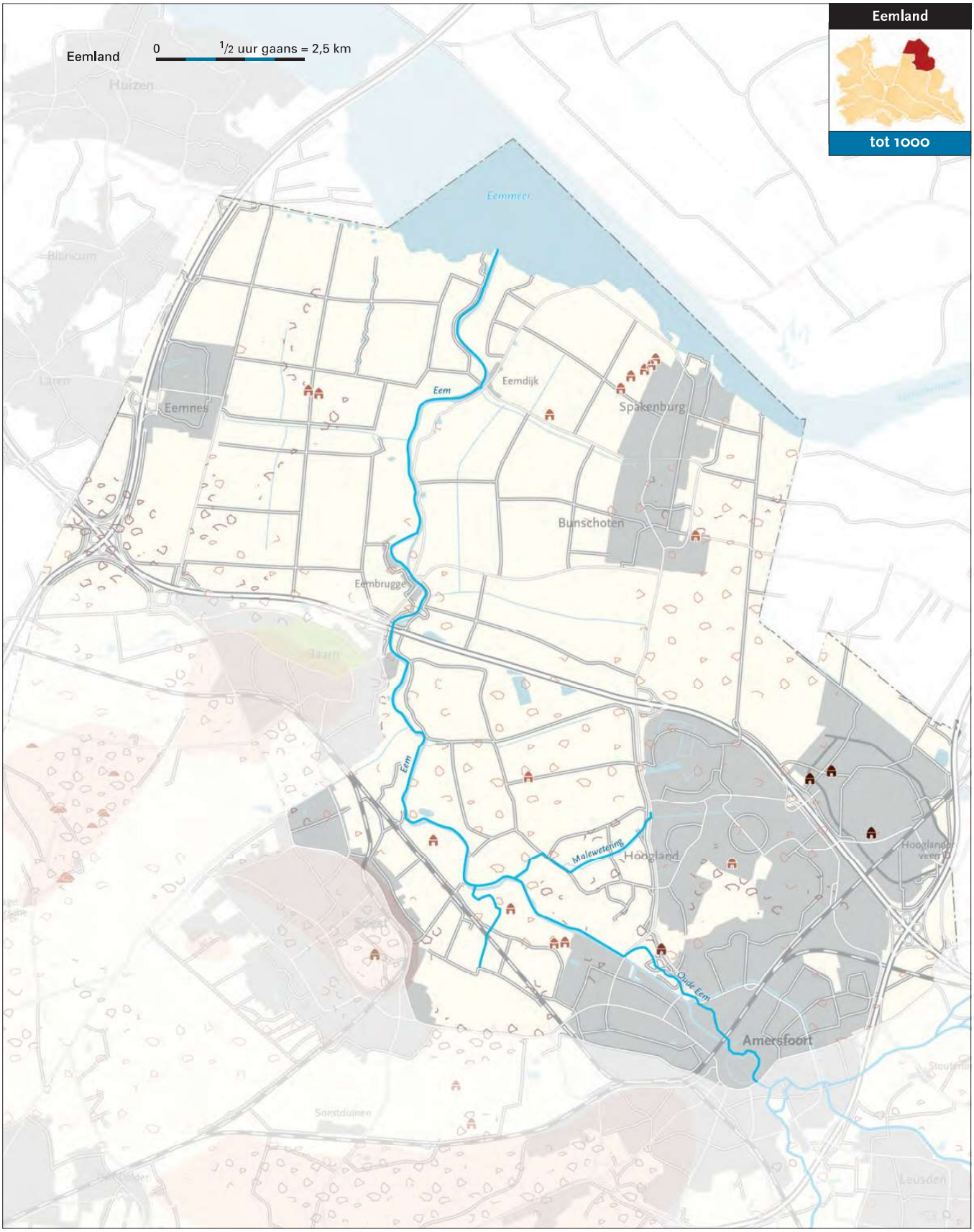
Eemland
0
1/2 uur gaans = 2,5 km
Eemland
tot 1000
Huizen
Blaricum
Laren
Eemmeer
Eemnes
Eem
Eemdijk
Spakenburg
Bunschoten
Eembrugge
Baarn
Maleweteringe
Hoogland
Hoogland veen
Oude Eem
Amersfoort
Soestduinen
Leusden

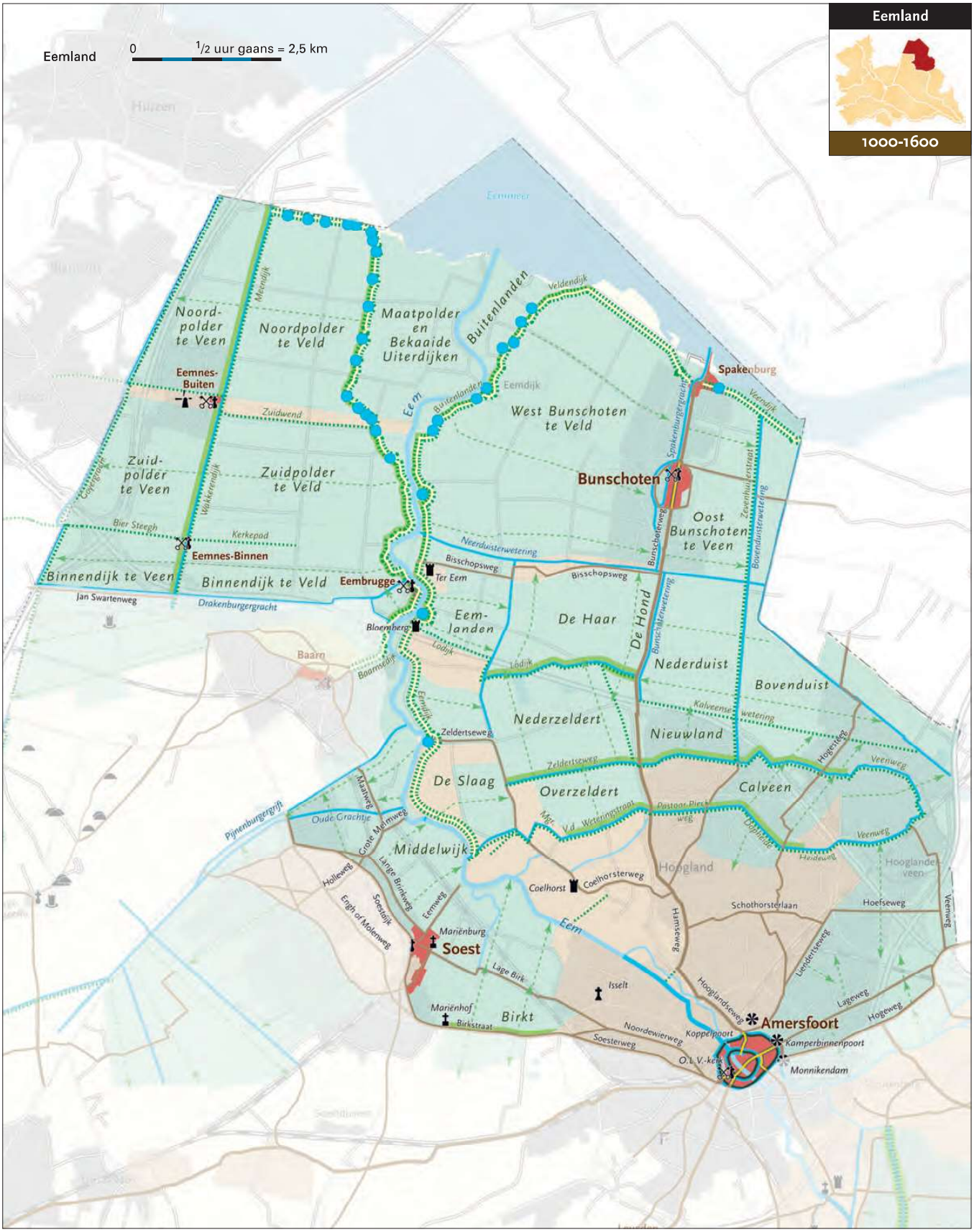
Eemland
0
1/2 uur gaans = 2,5 km
Eemland
1000-1600
Noord-polder te Veen
Noordpolder te Veld
Maatpolder en Bekaaide Uiterdijken
Buitenlanden
Eemnes-Buiten
Zuidwend
Eem
Eemdijk
West Bunschoten te Veld
Spakenburg
Bunschoten
Zuid-polder te Veen
Zuidpolder te Veld
Oost Bunschoten te Veen
Bier Steegh
Kerkepad
Eemnes-Binnen
Neerduisterwetering
Bisschopsweg
Binnendijk te Veen
Binnendijk te Veld
Eembrugge
Ter Eem
Jan Swartenweg
Drakenburgergracht
Eem-landen
De Haar
De Hond
Bloemberg
Lodijk
Baarn
Nederduist
Bovenduist
Nederzeldert
Nieuwland
Zeldertseweg
Kalveense wetering
De Slaag
Overzeldert
Calveen
Pijnenburgergrift
Oude Grachtje
Middelwijk
Hoogland
Coelhorst
Coelhorsterweg
Schothorsterlaan
Hoefseweg
Mariënburg
Soest
Eem
Isselt
Mariënhof
Birkt
Birkstraat
Amersfoort
Koppelpoort
Kamperbinnenpoort
Monnikendam
Noordewierweg
Soesterweg
Hamseweg
Hooglandseweg
Lageweg
Hogeweg
Veenweg
Hogesteeg
Lange Brinkweg
Holleweg
Soestdijk
Eemweg
Lage Birk
Liendertseweg
Hooglanderveen

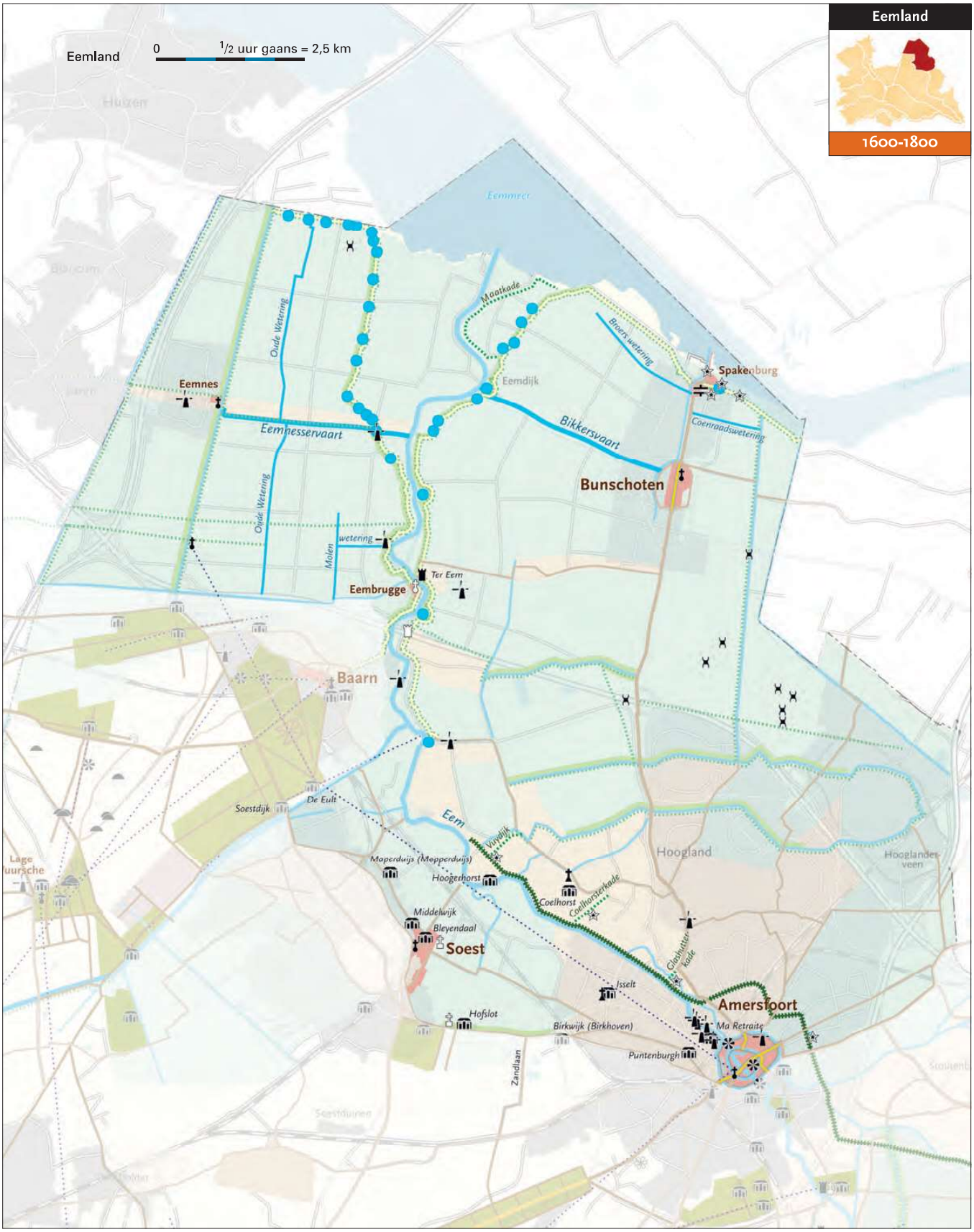
Eemland
0
1/2 uur gaans = 2,5 km
Eemland
1600-1800
Eemmer
Maatkade
Broers wetering
Oude Wetering
Eemdijk
Spakenburg
Eemnes
Eemnesservaart
Bikkersvaart
Coenraadswetering
Bunschoten
Oude Wetering
Molen
wetering
Ter Eem
Eembrugge
Baarn
Soestdijk
De Eult
Eem
Vuydijk
Hoogland
Hooglanderveen
Lage Vuursche
Maperduijs (Mepperduijs)
Hoogerhorst
Coelhorst
Coelhorsterkade
Middelwijk
Bleyendaal
Soest
Clochtterkade
Isselt
Amersfoort
Ma Retraite
Hofslot
Birkwijk (Birkhoven)
Puntenburgh
Zandlaan

Eemland
0
1/2 uur gaans = 2,5 km
Eemland
1800-1900
Eemmeer
Eemdijk
Spakenburg
Kerkstraat
Eemnes
Laarderweg
Meentweg
Gemaal Eemnes
Eemdijk
Bunschoten
Nijkerkerweg
Dorpsstraat
Bisschopsweg
Eembrugge
Baarn
Wilhelminapark
Prins Hendrikpark
Eemwijk
Zuidereind
Gemaal Zeldert
Zevenhuizen
Zeldert
Zeldertseweg
Amerstoontseweg
Noald
Soestdijk
Colenso
Vredehof
Nieuwerhoek
Sleeswijk - Heuvel
Soesterweg
Soest
Hoogland
Coehoornsterweg
Zevenhuizerstraat
Den Ham
Schothorst
Hamseweg
Nijkerkerstraat
stoomgemaal
Eemzicht
Hooiberg
Hogeweg
Birkstraat
Amersfoort
Hamersveld

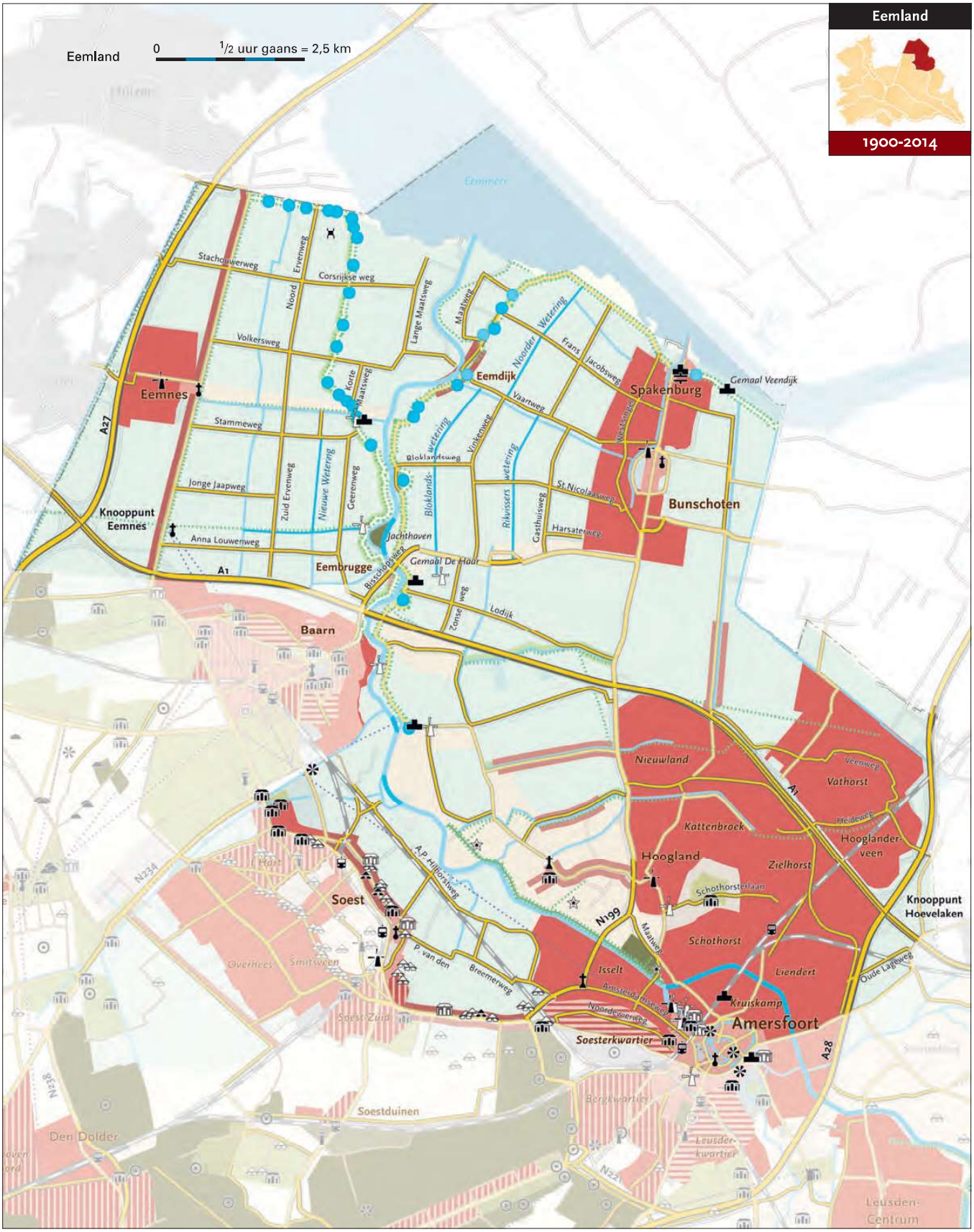
Eemland
0
1/2 uur gaans = 2,5 km
Eemland
1900-2014
Eemmeer
Stachouwerweg
Ervenweg
Noord
Corsrijkse weg
Lange Maatsweg
Maatweg
Volkersweg
Korte Maatsweg
Eemnes
Eemdijk
Noorder Wetering
Frans Jacobsweg
Spakenburg
Gemaal Veendijk
Vaartweg
Westsingel
Stammeweg
Bloklandsweg
Vinkenweg
Bloklands-wetering
Rikvissers wetering
St.Nicolaasweg
Bunschoten
Jonge Jaapweg
Zuid Ervenweg
Nieuwe Wetering
Geerenweg
Gasthuisweg
Harsaterweg
Knooppunt Eemnes
Anna Louwenweg
Jachthaven
Eembrugge
Bisschopsweg
Gemaal De Haar
Zonseweg
Lodijk
A27
A1
Baarn
Nieuwland
Vathorst
Veenweg
Heideweg
Kattenbroek
Hooglander-veen
Hoogland
Zielhorst
Schothorsterlaan
Knooppunt Hoevelaken
Soest
A.P. Hilltorstweg
N199
Maatweg
Schothorst
Isselt
Liendert
Oude Lageweg
P. van den Breemerweg
Amsterdamseweg
Noordewerweg
Kruiskamp
Amersfoort
Soesterkwartier
A28
Overhees
Smitsveen
Soest-Zuid
Soestduinen
Bergkwartier
Leusder-kwartier
Den Dolder
N238
N234
N221
Leusden-Centrum

Uitsnede van de kaart van Christiaan 's Grooten uit omstreeks 1585. In de Zuiderzee zijn de restanten van de buitendijkse maatlanden aangegeven, die in de loop der tijd door het water verzwolgen zijn. De ontginningeneenheden van Bunschoten te Velde en te Veen moeten vroeger ook zulke eilandjes zijn geweest.

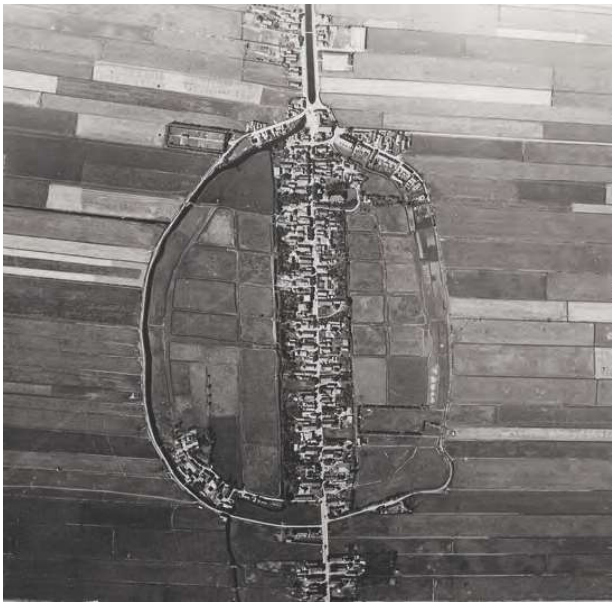

de pas ontgonnen polder De Slaag te beschermen werd in 1393 langs de Eem een dijk aangelegd, tussen de hofstede Netelenburg en Krachtwijk en vandaar als Vuydijk (eigenlijk Weedijk) landinwaarts tot aan de Slaagseweg.

Zeldert was de eerste systematische ontginningseenheid. De verkaveling werd vanaf de Mgr. Van de Weteringstraat, oorspronkelijk de Over Zeldertsche Dijk, in noordelijke richting uitgezet. Deze dijk en de naastgelegen Vuydijk lagen op de overgang van het dekzand naar het veen. Dit verklaart de onregelmatige verkaveling rond de omgrachte hoeven Sluisdijk en Breevoort.

Links • Bunschoten omstreeks 1930. Nog duidelijk zichtbaar is het middeleeuwse rechthoekige patroon van de burgwalletjes, de straten voor een nooit uitgevoerde bebouwing. De boerderijen met hooibergen zijn langs de hoofdas geconcentreerd. Boven loopt de Spakenburgergracht.
Onder • Het onvoltooid gebleven stadje Bunschoten met Spakenburg op de achtergrond. De rechte begrenzing van het stadje, de Oostsingel, is in 1944 aangelegd als inundatiekade.

Op ongeveer een kilometer afstand kwam tussen de Slaagseweg en de Bunschoterstraat een nieuwe ontginningsbasis te liggen, de (Neer)Zeldertseweg. Bewoning op terpjes concentreerde zich hier op enkele dekzandkoppen nabij de wegkruisingen. De strookontginning werd kaarsrecht voortgezet tot aan de kronkelende Lodijk, die nu doorsneden wordt door de A1 en een geheel ander tracé volgt dan vroeger. Langs de Bunschoterstraat, ten noorden van het buurtschapje Zeldert, bleef de wigvormige restontginning De Hond over.

De Haar (= begroeid hoger terrein), ten noorden van Zeldert, kwam na 1250 op gang als tweede cope-ontginning. Hier volgde de verkaveling nauwgezet de licht geknikte achtergrens van Eemland, tot aan de Haardijk, de tegenwoordig iets anders lopende Bisschopsweg. Als zijgrens diende de Veenstraat. De ontginning werd georganiseerd door de heer van Stoutenburg, die de woeste grond van de bisschop in leen kreeg. Op een 'Ver in 't Veld' gelegen boerderij na was hier geen sprake van bewoning. Het waren de stadsboeren van Amersfoort die voor de bewerking zorgden. Zeldert en de Haar zijn de enige polders in Eemland met een noord-zuidverkaveling.

Duist (= laaggelegen drassig land), aan de oostzijde van de Veenestraat, werd na 1300 rechtstreeks onder regie van de bisschop ontgonnen. De percelen liepen van oost naar west om uiteindelijk op de Laak, een veenkanaaltje uit omstreeks 1200, te eindigen. Als zuidzijde diende de Kalveensche Wetering. De noordelijke zijgrens liep in het verlengde van de Bisschopsweg, de huidige Oude Tochtsloot, voorheen de Neerduisterwetering geheten. Deze in 1328 gegraven watergang heeft gebruik gemaakt van een natuurlijk veenriviertje, de Haarsaterdrecht. In 1492 werd in zuid-noord richting de Bovenduisterwetering gegraven, een lange afwatering uitkomend in de Zuiderzee. Hierlangs kwam de Nieuwe Wegh (Groeneweg), die Neder en Boven Duist van elkaar scheidde. Langs het zuidelijk deel, bij Zevenhuizen, ontstond enige lintbebouwing.

Van de ontginning Nieuwland, ten zuiden van Duist, resteert alleen de Nieuwlandseweg als ontginningsbasis en grens van de oude verkavelingen van het Hooge Land. Ook van de Kalveensche ontginningen resteert door verstedelijking weinig meer dan de ontginningsbases Heideweg (nu Dopheide) en Bovenwetering (nu Laan der Hoven) en enkele haaks erop lopende wegen, die de kavelrichting nog enigszins aangeven.

Bunschoten

In 1203 schonk de bisschop het gebied Bunschoten, ten noorden van de Duisterwetering, aan het St. Janskapittel. Deze schenking werd echter door de St. Paulusabdij met succes aangevochten. De eerste ontginning vanaf de Eem moet toen al een eind gevorderd zijn geweest. Aanvankelijk liepen de zeer lange percelen in vrije opstrek over de gehele breedte richting Laak. Daarbij werd een smalle landstrook langs de Nederduisterwetering niet verkaveld om als keerkade te gaan dienen (Haardijk = randdijk). Niet duidelijk is of de Veenestraat al direct als tweede ontginningsbasis is benut. Wel zeker is dat de bewoning zich in de loop der tijd naar deze as heeft verplaatst, zoals we ook zullen zien bij Eemnes. Het gebied ten westen van de straat kreeg de naam Bunschoten Te Velde, ten oosten ervan heette het Bunschoten Te Veen.

Na stadsrechtverlening tussen 1336 en 1355 werden de boerderijen vanwege het overstromingsgevaar geconcentreerd langs de straat, veilig achter de omwalling van het nieuwe stadje. Van verstedelijking was echter geen sprake. De volgens een rechthoekig patroon uitgezette straten bleven onbebouwd. Na verwoesting van de stad in 1428 en de gedeeltelijke demping van de stadsgracht werd eind 15de eeuw de kerk, gelegen in de noord-oosthoek en gesticht tussen 1280 en 1294, vervangen door de huidige kerk. Uit die periode zou ook de Smeerweg kunnen dateren, als kerkpad van de bewoners aan de Nieuwe Wegh. De burgwalletjes, die tussen de sloten het middeleeuwse stratenpatroon vormden, zijn in 1950 afgegraven.

Eemdijk en Spakenburg

Na de Elizabethvloed van 1429 werd de oostelijke Eemdijk verzwaard tot zeedijk. De Veendijk ten oosten van Spakenburg was na een stormvloed van 1409 een stukje terug gelegd als inlaagdijk. In 1534 werd deze dijk verder versterkt met een rij palen aan de zeezijde. Op het splitsingspunt tussen de Eem en de Veldendijk ontstond de kleine agrarische nederzetting Dijkhuizen, het huidige Eemdijk. Bij de uitmonding van het vroegere veenriviertje, tussen de Veendijk en de Veldendijk, kwam de vissersplaats Spakenburg tot ontwikkeling. Het riviertje werd gekanaliseerd tot de Spakenburgergracht als vaarroute naar Bunschoten. Tot in de 19de eeuw brak de bedijking regelmatig door, getuige de wielen met het kronkelende verloop van de eromheen verlegde dijk, zoals bij Eemdijk (Ringweg) en bij Spakenburg (Oostmaat).

Ten westen van de Eem

Ter Eem was de eerste nederzetting die midden 12de eeuw ontstond op een doorwaadbare plaats aan de oostoever van de Eem. Het was ook de plek waar de Eem zich aanvankelijk begon te verbreden. Op de westoever lag direct tegenover de Nesse (= neus), een stuk hogere, uitstekende grond in de binnenbocht van de rivier. Vanuit deze 'Eemnes', het latere Eembrugge, begon men onder regie van het St. Janskapittel na 1200 in steeds langere stroken westwaarts te ontginnen. Als zuidgrens werd een natuurlijke waterloop benut die later, in 1390, vergraven zou worden tot Drakenburgergracht. Deze diende als turfroute langs het gelijknamige Baarnse kasteel. Als noordelijke zijgrens werd een dijk aangelegd. Langs de zuidzijde bleef als buffer tegen het zeewater een strook gemeenschappelijke grond (meent) over. Deze 'Zuidwend' is door de afwijkende verkaveling nog steeds goed zichtbaar. Na 1300 kon door dichtslibbing van het destijds Biesbosch-achtige estuarium van de Eem ook het gebied ten noorden van de Zuidwend ontgonnen worden. Hier diende niet de Eemoever, maar de langs de rand van het estuarium aangelegde zomerdijk als ontginningsbasis. De kade werd westwaarts doorgetrokken langs een kreek, die naderhand als Gooyergracht is gekanaliseerd.

Wakkerendijk en Gooyergracht

Toen de Eemnessers al vrij ver richting 't Gooi waren gevorderd met hun ontginning vanuit de Eem, besloot de Hollandse graaf zijn gebied oostwaarts uit te breiden om het voor brandstof waardevolle hoogveen te ontginnen. Hiertoe trok hij omstreeks 1320 een rechte sloot, de Hollandse Rede. Daarlangs kwam de Wakkerendijk (wacken = waken) met in het verlengde, in Eemnes-Buiten, de Meendijk (meen = mede = maat = hooiland). Deze lange dijk ging niet alleen als zeewering dienen, maar werd ook benut als veilige plek voor boerderijvestiging aan de Gooise kant. Het veengebied ten westen van de dijk kreeg de naam Polder te Veen, het regelmatig over-

stroomde rivier- en zeekleigebied ten oosten ervan Polder te Veld. Om ontginners te lokken stelde graaf Willem IV een overeenkomst op: de bewoners van het oude Eemnes mochten na de dood van bisschop Jan van Diest in 1340 naar hun nieuwe Oosthollandse grondgebied verhuizen. Zijn opvolger in 1342, de veel daadkrachtiger bisschop Jan van Arkel, accepteerde deze situatie niet en liet in 1346 alle huizen platbranden. In 1351 kwam men tot een vergelijk, waarbij de bisschop de exacte westgrens van Het Sticht bepaalde door bij de Zuiderzee, vanaf de al eerder door de graaf geplaatste Leeuwenpaal (leeuw = Hollandse wapen), een denkbeeldige lijn op de Utrechtse Dom te trekken. Langs deze rooilijn werd tot aan de Jan Swartenweg de Gooyergracht gegraven. Ten zuiden van deze weg bleef de grens in het Baarnse veen nog lang onduidelijk en dus twistgebied. In 1535 wisten de Hollanders het gebied van De Vuursche te claimen. Zes jaar later, in 1541, werd een nieuwe grens in twee lijnen uitgezet tussen Gooiland en Oostveen. Langs de zuidelijke lijn werd de Hollandse Sloot gegraven, langs de noordelijke lijn, de huidige Doctor Albert Schweizerweg-Oud Eemnesserweg, werd omstreeks 1620 de Roeterswal opgeworpen. Beide lijnen werden uiteindelijk in 1719, toen de venen geheel waren uitgeput, definitief de grens tussen Holland en Utrecht. De Vuursche kwam dus weer terug aan Utrecht. Als markeringen zijn toen 22 hardstenen grenspalen geplaatst *(zie p. 18)*.

Boven · De ontwikkeling van Eemnes tussen 1200 en 1340.
Onder · Met behulp van het Actueel Hoogtebestand Nederland is de zandbaan van een oud riviertje zichtbaar gemaakt, waarop kort na 1439 de kerk van Eemnes-Binnen werd gebouwd.

Eemnes-Binnen en Eemnes-Buiten

Om de bevolking aan zich te binden verleende Jan van Arkel in 1352 Eemnes-Buiten stadsrechten. In dat jaar begon de bouw van een kerk, die in 1521 een toren kreeg van het Utrechtse Domtype. De kerk kwam binnendijks, aan de westzijde van de Wakkerendijk, direct onder de verlenging van de Zuidwendedijk: de Meentsteeg, nu Laarderweg. Na stadsrechtverlening van Eemnes-Binnen in 1439 werd voor de nieuwe parochie Sint Pieter aan de oostzijde van

de dijk een kerk gebouwd. Keuze voor deze onbeschermde plek tegen het water had waarschijnlijk te maken met de stevige zandrug van een kreek die hier de dijk kruiste. Het 'Dikke Torentje', zoals de kerk werd genoemd, staat op een lange kavel die tot aan de Eem doorloopt. Van de opbrengst ervan kon de parochie de armen ondersteunen. De kavel werd aan de zuidzijde begrensd door de Molenwetering, genoemd naar de poldermolen die in 1577 bij de Eem werd gebouwd. Een pad, de Biersteeg, verbond de kerk met Hilversum. Alleen de Heidelaan onder Motel De Witte Bergen is daar nog van over. Nadat de Eemnessers naar de Wakkerendijk verhuisden hadden ze geen directe verbinding meer met de Eem als belangrijke vaarroute. De oplossing kwam in 1589 met het graven van de Eemnesservaart langs de zuidzijde van de gemeenschappelijke Zuidwend.

Kasteel Ter Eem

Voor de bisschop was de Eemmonding van groot strategisch belang in zijn strijd tegen Holland en later tegen Gelre. Een strijdmiddel was stadsrechtverlening, een ander middel was het bouwen van een kasteel. In 1348 verrees op de oostoever van de Eem het kasteel Ter Eem. Bouwer was Zweder Uterlo, kanunnik van het Utrechtse Domkapittel. Bij afwezigheid van de bisschop trad hij op als diens plaatsvervanger. Toen bisschop Jan van Arkel hem in 1352 wilde terugbetalen en het kasteel wilde overnemen, weigerde hij. Liever wilde Zweder de baas zijn in Eemland. Het kasteel werd belegerd en met hulp van de stad Utrecht kreeg de bisschop weer de controle. Eeuwenlang zou dit het belangrijkste bisschoppelijke steunpunt in het noorden van het Nedersticht blijven. Het was voor de bisschop de uitvalsbasis om via de Zuiderzee zijn residentie Vollenhove in het Oversticht te bereiken. Over land vormde de Bisschopsweg de verbinding naar Nijkerk. Tijdens de Stichtse burgeroorlog (1481-1483) tussen bisschop David van Bourgondië en de steden Utrecht en Amersfoort werd het kasteel verwoest. Nog tweemaal werd het kasteel versterkt: in 1528 door de Geldersen, toen Karel V landsheer van Het Sticht werd, en in 1624 voor de strijd tegen de Spanjaarden, op instigatie van Prins Maurits. Na de sloop in 1706 resteerde een weiland, waarin de vorm van de gebastioneerde buitengracht nog is af te lezen.

Ten zuidwesten van de Eem

Tussen Baarn en Amersfoort, in de overgangszone van de Eem naar de stuwwal van de Heuvelrug, verliep de ontginning vanaf de oude verbindingswegen naar en langs het engdorp Soest. Deze wegen richting Hilversum en Amsterdam namen in belang toe, toen Amersfoort zich in de loop van de 13de eeuw ontwikkelde van bisschoppelijk hof tot handelsplaats. Vanaf de Utrechtse Poort, als aftakking van de Utrechtseweg, is het tracé van de oude Soesterweg te volgen over de Snouckaertlaan-Brouwersstraat-Puntenburgerlaan-Noordewierweg. Bij de Dreef splitste de weg zich in een hoge weg (Birkstraat) en in een lager gelegen weg (Birkt-Peter van de Bremerweg), direct op de Soester kerk uitkomend.

De huidige Soesterweg is een kortsluiting tussen Amersfoort en Soest die pas begin 19de eeuw is aangelegd. De Puntenburgerlaan splitst zich noordwaarts van de oude weg af. Dit was de Isseltsesteeg die van het gehucht De Birkt (= berkenbos) naar de gelijknamige, in 1339 gestichte, kapel liep.

De oude Soesterweg werd de basis voor de strookvormige

De Wakkerendijk met het eenzijdige boerderijlint en de uitbreiding van Eemnes op de achtergrond.

Eembrugge aan de Eem richting Baarn. Op de voorgrond een bijna rond weiland waar het Huis ter Eem heeft gestaan.

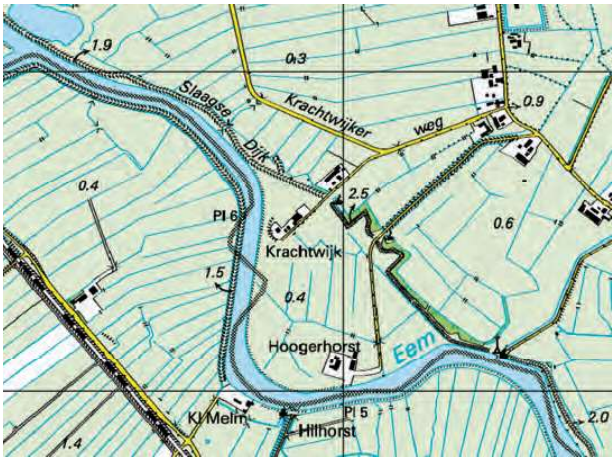

Bij Krachtwijk is in 1930 een bocht in de Eem afgesneden. Alleen de gemeentegrens tussen Soest en Amersfoort herinnert nog aan de oorspronkelijke loop van de rivier.

ontginning zuidwaarts, tot de Vlasakkerweg, waarlangs thans het spoor loopt. De Birkstraat is de basis van de strookontginning Middelwijk richting Eem. De boerderijen kwamen aan de noordzijde, op enige afstand ervan. In 1420 is daar het klooster Mariënhof gesticht. De merkwaardige knik halverwege de Peter van de Bremerweg komt door een riviertje dat hier vanaf de stuwwal naar de Eem liep. Mogelijk is deze watergang benut om evenwijdig hieraan de strookpercelen van Middelwijk uit te zetten. Vanaf het boerderijlint aan het Kerkepad van Soest werden de percelen richting Eem uitgezet om met een kromming op de rivier uit te komen. Tussen Soest (kerkstichting 1050-1100) en Baarn (kerkstichting 1100-1200, stadsrechten 1346-1390) lag een dik veenpakket. Na het graven van het Oude Grachtje in 1239, die bij de Grote Melm in de Eem uitkwam, is men hierlangs gaan ontginnen in vijf kilometer lange percelen, de Langeindse Maten geheten. Nadat in 1378 de bisschop de Soestdijk had aangelegd voor zijn route naar Huis ter Eem, begon men evenwijdig aan deze dijk het veen te verkavelen tussen de Soestereng en de in 1398 gegraven Praamgracht. Ter hoogte van Baarn is de huidige Faas Eliaslaan-Noorderstraat-Oosterstraat de oorspronkelijke westbegrenzing van de 'Lage Weij en Hooilanden'. De oude perceelgrenzen zijn nog in het stratenpatroon herkenbaar, bijvoorbeeld de Piet Heinlaan-August Janssenweg, voorheen 'Den Molen Steegh'.

1600-1800 • Ontgonnen en verdedigd

Dijken en kaden

Als gevolg van bodemdaling werd het gebied steeds natter. Gedurende de 16de en 17de eeuw hebben tientallen stormvloeden het Eemland geteisterd, zoals de Allerheiligenvloed van 1570, de Sint-Pietersvloed van 1651 en de stormvloeden van 1662 en 1703. De zwakke zomerdijk brak op vele plaatsen door en werd daarna om de doorbraakkolken heen geleid. Dit heeft een uniek patroon van wielen en een meekronkelende dijk opgeleverd.

Het tracé van de dijk zelf heeft ook een bochtig verloop. Dit is het gevolg van de aaneenschakeling van dijkjes, die de grondeigenaren ieder voor zich op hun eigen grond hadden aangelegd. De dijkjes zullen eerst op de lagere delen zijn aangelegd en later met elkaar zijn verbonden. In 1577 bezweken de dijken tot tweemaal toe. Weer moest de Veendijk een stukje teruggelegd worden door de verder afgekalfde kustlijn. Hiertoe werd in 1578 het Heemraadschap van de Veendijk opgericht.

In 1588 was er weer noordwesterstorm, waarbij gaten in de Veldendijk ontstonden. Eemnes Buitendijks ging het jaar daarop de maatlanden buiten de zomerdijk met een nieuwe kade beter tegen overstromingen beschermen. Delen daarvan zijn nog te zien in het land. Eindeloos overleg volgde over de verbetering van de Veldendijk ten westen van Spakenburg en over wie wat zou moeten betalen. Pas in 1603 kon na op richting van het Hoogheemraadschap van de Bunschoter Veen- en Veldendijk begonnen worden met de aanleg van een palendijk langs de Veldendijk, een kostbare versterking van dicht tegen elkaar ingeheide palen aan de zeezijde. Een paar jaar geleden is ten westen van Spakenburg een stukje palendijk opnieuw aangelegd. Na de overstroming van 1703 werd de Veldendijk ten westen van Spakenburg landinwaarts verlegd, met de huidige Westdijk als resultaat.

Na de late middeleeuwen werd vanaf de zomerdijk oostwaarts het laatste stuk van Eemland bij de Eemmond ontgonnen. Vanwege het gebruik als hooiland kreeg het de naam Maatpolder. Maat verwijst naar dammaat, een oppervlaktemaat voor hooilanden: één dammaat is ongeveer een halve hectare, een oppervlak aan gras dat een boer in één dag kon maaien. Het andere buitendijkse stukje moeras aan de oostzijde van de Eem kreeg begin 17de eeuw een kade en werd de Bekaaide Maatpolder genoemd. Daarmee kwam na vijf eeuwen een einde aan de ontginning van Eemland.

Nieuwe weteringen

Voor een betere afwatering van de polders waren nieuwe weteringen met watermolens noodzakelijk. Het begon in 1641

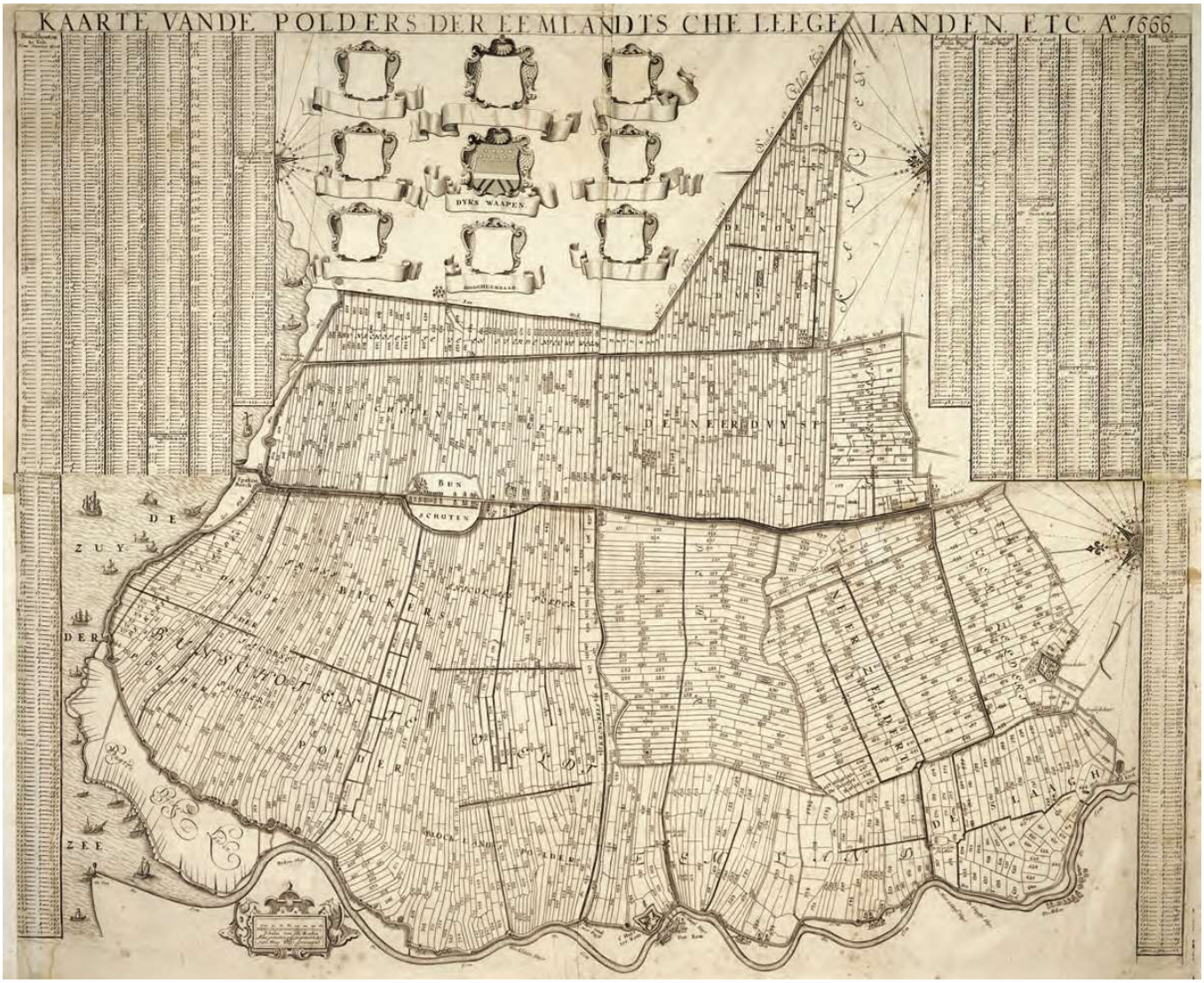

Kaarte van de polders der Eemlandtsche Leege Landen etc. anno 1666. Op deze nauwkeurige waterschapskaart van het lege land ten oosten van de Eem wordt een beeld gegeven van de lange strookverkavelingen. Het 'ei' van Bunschoten en de verdedigingswerken uit 1624 van het Huis Ter Eem springen eruit.

met de aanleg van de Bikkersvaart, die dienst ging doen als vaarroute tussen Bunschoten (de Kolk) en Eemdijk. Langs de vaarweg kwam een kerkpad. Dwars op de vaart werd de Bikkerswetering gegraven, nu de Fokjesweg. Acht jaar later volgde de aanleg van de Broerswetering tussen de Eemdijk en de Spakenburger Gracht. Ten zuiden van Bunschoten werd in 1651 de Sint Nicolaaswetering met een dwarswetering gegraven, nu de Gasthuisweg. Dat jaar werd ook de dijk van de Zuidwend in de Eemnesser polder afgegraven. Vanaf het midden van de Eemnesservaart werd in noord-zuidrichting de Oude Wetering gegraven. In 1662 volgde de Bloklandswetering haaks op de Eem (nu Bloklandsweg), welke eveneens een dwarswetering kreeg. Ten oosten van Bunschoten liep langs de Zevenhuizerweg-Groeneweg de Bovenduisterwetering, die via de sluis in de Veendijk het water op de Zuiderzee loosde. Toen deze afvoer niet meer voldeed groef men in 1706 de Coenraadswetering (nu Zuidwenk) voor waterlozing op de Spakenburgergracht. Pas in 1926, tien jaar na de laatste grote stormvloed, zouden deze afzonderlijke watergangen met elkaar verbonden worden tot een beter afwateringssysteem.

De Eem als transportweg

De Eem is de enige rivier die zowel ontspringt als eindigt in Nederland. Pas na vorming van de Zuiderzee eind 12de eeuw werd de rivier als vaarroute benut. Na een eerste kanalisatie omstreeks 1330 kreeg Amersfoort aan het Spui een nieuwe haven. Verzanding van de Eem door de Veluwse beken bleef echter een structureel probleem. Bovendien was de stad door het groter worden van de schepen niet meer rechtstreeks bereikbaar. Na wederopbouw van Eembrugge aan de westzijde van de rivier in 1528 kwam er een doorvoerhaventje. Vanaf hier liet Karel V in 1555 een nieuwe bedding tot Amersfoort uitbaggeren. Voor het turftransport uit de Baarnse Venen dienden de Drakenburgergracht bij Eembrugge en

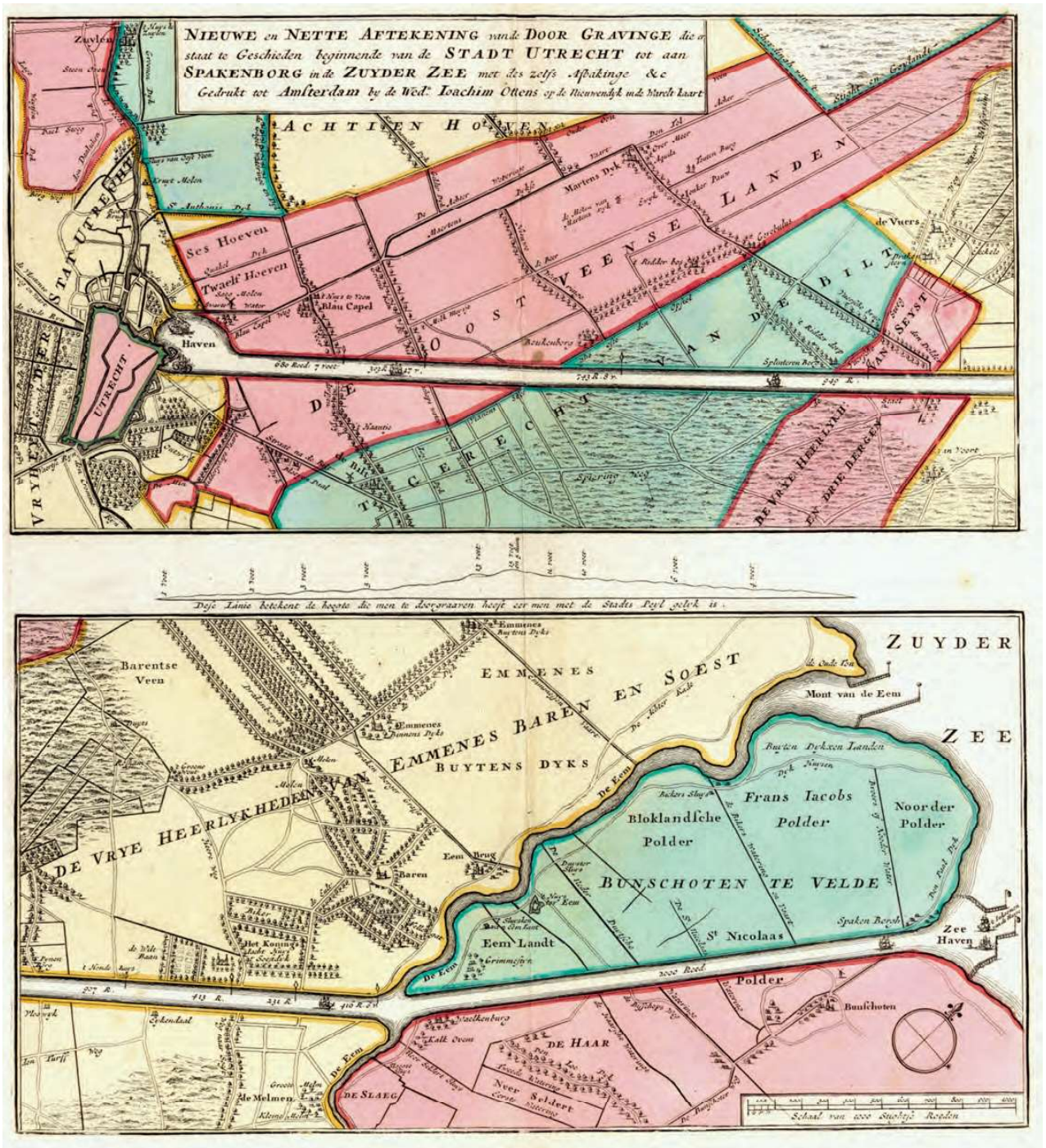

Nieuwe en Nette Aftekening vande Door Gravinge die er staat te Geschiede beginnende van de Stadt Utrecht tot aan Spakenborg in de Zuyder Zee uit 1719. Misschien maar gelukkig dat dit megalomane kanaalplan dwars door Eemland, waar sinds 1589 over nagedacht is, niet is doorgegaan.

de Oude Gracht bij de Grote Melm (melm = hoge en droge grond). Hier lag een tweede losplaats voor de overslag van goederen in kleinere schepen. In 1614 werd voor de opkomende trekvaart vanaf Amersfoort een jaagpad langs de Eem aangelegd, dat tot de Grote Melm aan de westzijde en daarna aan de oostzijde van de rivier kwam te liggen. In die periode werd ook de Kleine Melm als derde losplaats aangelegd. Ingrijpender was de verbreding, verdieping en kanalisatie van de Eem vanaf de Koppelpoort over een lengte van ruim vier kilometer. De Oude Eem, die tegenover Isselt weer in de Grote Eem uitkwam, ging dienen als afwateringskanaal van de landen boven Amersfoort. Bij de Eemmond, het 'Gat van de Eem', kreeg de vaargeul een breedte van 100 roeden (376 meter).

Links • Spakenburg was als inlaatpunt van het Zuiderzeewater van groot belang voor de Grebbelinie. Op deze kaart van omstreeks 1790 van J.L. van der Meer zijn drie verdedigingswerken te zien.
Rechts • Spakenburg met de botterhaven en de in 1885 gegraven nieuwe haven, omstreeks 1930. De bocht in de Veldendijk (1409) als verlegging vanwege een dijkdoorbraak en de onbebouwde, buitendijkse Oostmaat zijn zichtbaar. De met arbeiderswoningen bebouwde redoute van de Grebbelinie uit 1785 ligt in de polder.

Deze grote werken tussen 1613 en 1616 waren bedoeld om de opkomende handel en welvaart van Amersfoort te bevorderen. In feite werd de moerasstroom toen tot een echte rivier omgevormd, waarna een in 1616 opgericht heemraadschap toezicht ging houden op het onderhoud van deze nieuwe 'Grote Eem'. In die periode is ook de dubbele buitenste gracht om de stad tot één brede omgrachting vereenvoudigd.

Het nog beperkte transport naar Amsterdam via de Eem van vooral bier, maar ook tabak en textiel, werd aangevuld met vervoer over de Hessenwegen vanuit het Duitse achterland. Amersfoort fungeerde daarbij als regionaal marktcentrum.

Vanaf de 16de tot halverwege de 19de eeuw stonden er kalkovens langs de Eem; in de 18de eeuw waren er houtzaagmolens bij Amersfoort en een glasblazerij bij Isselt (Glashut). Midden 19de eeuw kon de Eem overgestoken worden via een brug (Eembrugge) en met pont- en voetveren bij de beide Melmen, bij Baarn, bij de Eemnessersluis en bij Eemdijk.

Grebbelinie

Vanaf 1743 startte de aanleg van de Grebbelinie tussen Spakenburg en Rhenen. De liniedijk werd oostelijk om Amersfoort heen gelegd, aansluitend aan de Eemdijk. Een schans ten westen en twee redoutes ten oosten van de havenmond moesten vanaf 1785 de Spakenburgse sluis beveiligen. Rond 1800 kwamen op de dwarskaden bij Amersfoort de voorposten Glashut en Krachtwijk. De laatste is nog goed zichtbaar in het open gebied.

1800-1900 • Vissers en boeren

Naast de aanleg van de spoorlijn Utrecht-Amersfoort (1863) en van de spoorlijn Amsterdam-Amersfoort ten zuiden van de Eem (1874), hebben in de 19de eeuw nauwelijks structurele ingrepen in het gebied plaatsgevonden. Een eerste uitbreiding van Amersfoort vond plaats aan weerszijden van het spoor met fabrieken, arbeiderswoningen en een spoorwerkplaats. De bouw van diverse kazernes aan de uitvalswegen richting Leusderheide zorgde voor een bouwimpuls in zuidelijke richting. Na een grote stormvloed in 1825 werd de zeedijk bij Eemdijk een stukje landinwaarts verlegd om de boerderijen ter plaatse te beschermen. Enkele nieuwe stoomgemalen werden gebouwd, zoals het nog bestaande gemaal uit 1883 bij de schutsluis in de Eemnesservaart. Eind 19de eeuw zijn veel nieuwe veeteeltboerderijen gebouwd die de bestaande linten van de Wakkerendijk, de Eemdijk en Bunschoten hebben verdicht. In Bunschoten verscheen begin 20ste eeuw de zuivelfabriek Eemlandia. De visserij op de Zuiderzee maakte een bloeiperiode door. In 1885 kreeg Spakenburg een nieuwe haven en werden diverse visrokerijen gebouwd, een laatste nog in 1950 aan de Oostmaat.

De botterhaven van Spakenburg.

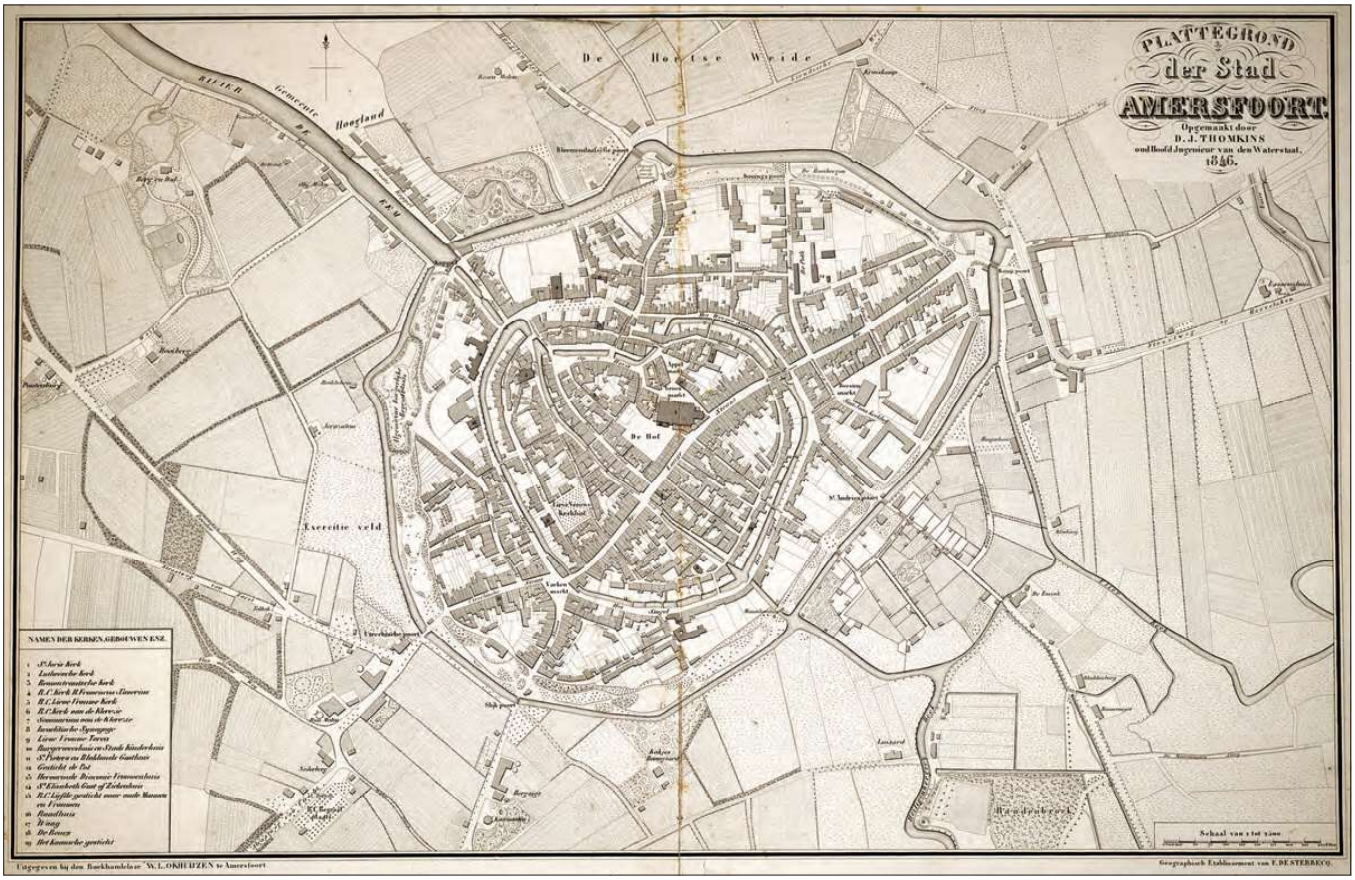

Plattegrond der stad Amersfoort, door D.L. Thomkins uit 1846. De ommuring en de bolwerken hebben plaatsgemaakt voor plantsoenen, maar van enige stedelijke uitbreiding is nog geen sprake.

1900-2014 • Verstedelijking en ruilverkaveling

Amersfoort

Vanaf 1900 kwam aan de zuidzijde van Amersfoort het villapark Bergkwartier tot ontwikkeling. Industriële ontwikkeling verschoof van textiel naar voedings- en genotsmiddelen. De fabrieken vestigden zich tussen stad en spoor. In 1904 werden de spoorwerkplaatsen sterk uitgebreid. Vanaf 1914 werd langs de Eem stap voor stap een bedrijventerrein volgebouwd, vanaf 1919 gevolgd door de arbeiderswijk het Soesterkwartier, direct ten noorden van de Soesterweg. Het Leusderkwartier werd tussen 1920 en 1940 ingericht voor middenstandswoningen. Iedere klasse zijn eigen wijk en complexmatige bebouwing met aandacht voor groen, waren de vooroorlogse motto's. In de jaren vijftig werd het Soesterkwartier voltooid met een in strokenbouw opgezette flatwijk naar ontwerp van D. Zuiderhoek en A.H. Rooimans. Volgens het bloembladconcept van Zuiderhoek heeft de gemeente de onevenwichtige scheefgroei van de zuidwestwaartse uitbreidingen in de jaren zestig gecompenseerd met de nieuwe wijken Schuilenburg, Liendert en Schothorst aan de noordoostkant van de stad. Daarmee werd de Liniedijk als begrenzing van de vooroorlogse uitbreiding overschreden. Na 1952 kwam een groot industrieterrein ten noorden van het Soesterkwartier tot ontwikkeling, inclusief een nieuwe Eemhaven. Na 1970 was het gedaan met de Amersfoortse industrie in het Eemkwartier. Slechts enkele complexen resteren, zoals de voormalige lijmfabriek van Rohm & Haas en de kleurstoffenfabriek van Warner-Jenkinson.

Een ingrijpende wijziging was ook de aanleg van de stadsring (1957-1964) en de gedeeltelijke demping van de stadsbuitengracht. In de jaren zeventig en tachtig volgden noordwaarts Hoogland en Zielhorst als opmaat voor de bijzondere wijken Kattenbroek en Nieuwland, recentelijk gevolgd door Vathorst. Het oude landgoed Schothorst is daarbij als een groene oase behouden gebleven.

Eemland

De 20ste eeuw heeft het landschap van Eemland veranderd. Met de afsluiting van de Zuiderzee in 1932 kwam definitief een einde aan het gevaar voor overstromingen. Maar ook kwam een einde aan Spakenburg als vissersplaats. In 1932 werd de oostelijke zeedijk bij Spakenburg afgegraven voor bebouwing (Oostmaat). In 1939 volgde de afgraving van de Wakkerendijk, waarbij de weg zelf verbreed werd. Ruilverkavelingen hebben vanaf 1938 een groot aantal ontsluitingswegen en nieuwe weteringen in de polders geïntroduceerd, percelen vergroot en bestaande (water-)wegen rechtgetrokken en verbreed. Enkele historische tracés, zoals de Eemdijk, de Bisschopsweg en de Lodijk, zijn daardoor niet meer als zodanig te

Zicht op Spakenburg vanaf het Eemmeer. Ter weerszijden van de havenmonding is nieuw land gewonnen. Luchtfoto van mei 2001.

herkennen. Door de wegomlegging bij Eemdijk staan de boerderijen nu met hun achterzijde naar de weg gekeerd. Na de aanleg van een grotere Eemhaven zijn in 1930 bij Krachtwijk, de Grote Melm en Eembrugge enkele meanders van de Eem afgesneden. Bij Eembrugge is de om twee waaien lopende Eemdijk rechtgetrokken. Om de Eem bevaarbaar te maken voor grotere schepen is in 1976 de rivier opnieuw verbreed en zijn op een drietal plaatsen de bochten, waaronder die bij de Zeldertsewetering, afgesneden. De inrichting van Flevoland is afgestemd op de doorlopende openheid richting Eemland. Tijdens de ruilverkaveling vanaf 1988 zijn nieuwe boerderijen gebouwd aan de Geerenweg, Gasthuisweg en Fokjesweg.
De verstedelijking heeft in het open poldergebied gestalte gekregen ten westen van Bunschoten en langs de Spakenburgergracht tussen Spakenburg en Bunschoten. Ten oosten van deze as werd de zone tot aan de Oostsingel bebouwd. Daarbij is ook een deel van de historische stad Bunschoten aan nieuwbouw opgeofferd. In Spakenburg werd de oude redoute met arbeiderswoningen bebouwd. De Oostsingel is in 1944 als keerkade aangelegd door de Duitsers, die de oostelijke polder toen onder water hebben gezet. De aanleg van de A1 in 1929 langs de Drakenburgergracht en door de polders De Haar en Duist heeft het gebied in twee delen gesplitst. De A27, met het knooppunt Eemnes uit 1977, heeft de samenhang van de erven tussen de Wakkerendijk en de Gooyergracht verstoord.